

**FIDES QUAERENS SOCIETATEM: PRAKTIESE TEOLOGIE OP SOEK NA
SOSIALE BELIGGAMING**

*Fides quaerens societatem: practical theology in search of social
embodiment.*

Johan Cilliers

Fakulteit Teologie, Universiteit van Stellenbosch

jcilliers@sun.ac.za



Johan Cilliers het sy teologiese opleiding aan die Fakulteit Teologie, Universiteit Stellenbosch, asook die Karl Rupprecht Universiteit in Heidelberg, Duitsland, ontvang. Hy is tans mede-professor in Homiletiek en Liturgiek aan die Fakulteit Teologie, Universiteit Stellenbosch, en verbonde aan die Departement Praktiese Teologie en Missiologie. Hy is tans die voorsitter van die Prakties-Teologiese Werkgemeenskap van Suid-Afrika, asook die vise-president van die Societas Homiletica (die internasionale vereniging vir Homiletiek). Hy het al lesings gegee

by die Universiteit van Umea, Swede, asook die Humboldt Universiteit, Duitsland, en het agt akademiese boeke geskryf, onder andere oor prediking, liturgie en estetika.

Johan Cilliers received his theological training at the Faculty of Theology, University of Stellenbosch, as well as the Karl Rupprecht University in Heidelberg, Germany. He currently is associate Professor in Homiletics and Liturgy at the Faculty of Theology in Stellenbosch, in the Department of Practical Theology and Missiology. He is also the current chairperson of the Society for Practical Theology in South Africa, as well as the vice-president of the Societas Homiletica (international society for Homiletics). He has lectured at the University of Umea, Sweden, as well as the Humboldt University, Germany, and has written eight academic books, inter alia on preaching, liturgy, and aesthetics.

ABSTRACT

Fides quaerens societatem: practical theology in search of social embodiment.

This article gives a brief overview of some of the characteristic tensions of the theological discipline of practical theology, flowing from the basic tension already suggested in the name: practice and theology, or practice and theory. It proposes that practical theology will by nature always be in a process of reconstruction, be provisional and experimental, and exists within the creative tensions of empirical

research and theological conceptualization, confession and society, core identity and interdisciplinary approaches, induction and deduction, contextualization and tradition, the Scriptures and communication, calling (*vocatio*) and denomination, spirituality and academic accountability, university and denominational partners, etc. The article summarizes eight paradigms within which practical theology could be understood:

- *Fides quaerens intellectum* (faith in search of understanding): here the intention is to understand, interpret and proclaim the revelation of God in a logical and cognitive manner, especially within an ecclesiological context. The emphasis is on teaching.
- *Fides quaerens verbum* (faith in search of words): this entails a narrative and non-directive approach, complemented by fitting modes of communication and discourse. The emphasis is on the act of expression.
- *Fides quaerens actum* (faith in search of acts): the emphasis is on stronger integration of theory and practice, liberation, transformation and on ways of doing practical theology. The focus is on the development of skills.
- *Fides quaerens spem* (faith in search of hope): here the emphasis lies on the understanding and experiencing of meaning, as well as the means to foster and facilitate this through the liturgy, pastoral care, preaching, etc. The significance of eschatology plays an important role in this regard.
- *Fides quaerens visum* (faith in search of concrete visualisation): this is linked to the notion of aesthetics. The intention is to aid people to discern

traces of God's presence by means of visual and virtual realities. The role of modern technology (internet, mass media, etc.) is taken into consideration.

- *Fides quaerens corporalitatem* (faith in search of embodiment): this is a holistic approach, taking the embodiment of humans seriously, *inter alia* also as the address of revelation. Our bodies are central to what we perceive and experience, also in terms of our relationship with God. It is the *prime locus* of God's presence with us. This understanding of embodiment is of specific importance for practical theology, as it entails the notions of contextualization, immediacy, encountering, embracement, communality, radicalisation and concreteness.
- *Fides quaerens societatem* (faith in search of social embodiment): this is a bridge-crossing approach, taking practical theology out of its exclusive ecclesiological boundaries, striving to interact with a variety of communities (faith communities included) in order to serve and enrich, but also to be served and enriched by these communities in a collaborative and reciprocal way.

The article suggests that practical theology hinges on a hermeneutics of significance, which should not be seen as a new form of clerical or ecclesiological power or control, but rather as a collaborative and reciprocal way of serving and enriching life as it is expressed and experienced in society. Whilst practical theology has traditionally operated within a clerical and ecclesiological paradigm, this article proposes that the space within which practical theology

comes to fruition, should be society in the broadest sense of the word. It is within this space that the contributions of the abovementioned eight paradigms are made operational through a practical theology of significance, i. e. a practical theology that signifies, but also generates meaning. Significance forms the centre of the wheel of practical theology that turns within the realms of society.

KEY CONCEPTS: practical theology, theory, practice, paradigms, hermeneutics, significance, society, fields of tension, ecclesiology

TREFWOORDE: praktiese teologie, teorie, praktyk, paradigmas, hermeneutiek, sinduiding, samelewing, spanningsvelde, ekklesiologie

OPSOMMING

Hierdie artikel bied 'n kort opsomming van sommige van die eiendommlike spanninge binne die teologiese vakdissipline van Praktiese Teologie, as uitvloeisel van die basiese spanning wat alreeds in die naam gesuggereer word, naamlik prakties en teologie, of praktyk en teorie. Agt paradigmas waarbinne praktiese teologie verstaan sou kon word, word kortliks opgesom, te wete: geloof op soek na begrip, verwoording, handeling, hoop, verbeelding, visualisering, beliggaming en sosiale gestaltegewing (laasgenoemde die integrerende paradigma). Die uitgangspunt is dat praktiese teologie skarnier op 'n hermeneutiek van singewing, wat nie verstaan moet word as 'n nuwe vorm van klerikale of ekklesiologiese mag of kontrole nie, maar eerder as 'n kollaboratiewe

en resiproke wyse waarop die lewe, soos wat dit uitgedruk en beleef word in die samelewing, gedien en verryk kan word.

1. DIE PROBLEEM VAN “PRAKTIESE” TEOLOGIE

Die term “praktiese teologie” is waarskynlik vir die eerste keer deur Voetius gebruik om ‘n groepering van *teologiese loci* aan te dui (waaronder aanvanklik ook etiek en kerkreg) wat eksplisiet gerig was op die werk van predikante in die bediening, met ander woorde dit het ‘n sterk *klerikale en ekklesiologiese karakter* vanaf die begin vertoon (Farley 1983:31). Dit wil egter ook voorkom asof daar vanaf sy ontstaan talle misverstande rondom die aard en wese van die vakgebied Praktiese Teologie was.

Sommige het byvoorbeeld gereken dat praktiese teologie ‘n gesimplifiseerde vorm van teologie verteenwoordig het, nie werklik akademies van aard was nie, en as ‘n blote addendum tot “diepsinnige” teologie gesien moes word (Browning 1983:1). Ander het dit as ‘n skisofreen beskou (nog teologiese vis nog praktiese vlees), of as ‘n teologiese weeskind, of dit is gelykgestel aan die blote inoefening van klerikale vaardighede (die sogenaamde *techné* van die bediening). Vir baie het praktiese teoloë gewoon “confused and soft-headed” voorgekom (Browning 1983:1). Buitendien, is álle teologie dan nie “prakties” nie? Bestaan daar benewens praktiese teologie iets soos “onpraktiese” teologie? Tog sekerlik nie,

want: Theology in this sense cannot be anything but practical. Theologia practica is simply the habitus of theology viewed as to its end (Farley:1983:27).

Wat wél gesê sou kon word, is dat praktiese teologie nog altyd *broos en kwesbaar* was, omdat dit voortdurend funksioneer op die intervlak tussen teorie en praktyk. Praktiese teologie gaan uit op die straat. Dis riskant en blootstellend. Sommige noem dit selfs 'n "construction zone" wat ver van klaar is, en vanweë die hope rommel dikwels morsig voorkom:

It's as if orange warning-cones and yellow tape presently encircle our collective thoughts about practical theology and its relation to other fields, under a sign that reads: 'Caution: Construction Work Zone – Enter at Your Own Risk.' (Jones 2008:196).

Dit lê gewoon in die aard van praktiese teologie om eksperimenteel te wees, omdat dit nie alleen teoreties moet nadink oor geleefde geloof, oftewel "*gelebte Religion*" nie (Korsch 2007:833), maar ook oor die praktiese gestaltegewing daarvan. Dit kán dus op geen manier ivoortoring teologie wees nie – eerder teologie "tussen katedraal en markplein" (Louw 1995:9). Maar, sou mens kon vra: is laasgenoemde dan nie waar van alle vorme van teologie nie?

Praktiese teologie funksioneer binne 'n aantal *spanningsvelde* wat nooit opgelos mág word nie, byvoorbeeld tussen empiriese navorsing en teologiese konseptualisering, konfessie en samelewing, kern-identiteit en inter - (en intra) dissiplinariteit, induksie en deduksie, kontekstualisering en tradisie; Skrif en kommunikasie, roeping (*vocatio*) en denominasie, spiritualiteit en akademiese verantwoording, universiteit en kerklike vennote, ens. Hierdie spanningsvelde

kan uiters uitputtend wees, maar die vonke wat in dié hoogspanning spat, bied ook potensiaal vir kreatiwiteit en innoverende teologie. Inderdaad: “These diverse dynamics and their constant interplay make practical theology persistently fascinating and occasionally frustrating” (Cahalan and Nieman 2008:85).

Op die bodem van hierdie en derglike vrae lê die fundamentele “spanning” tussen teorie en praktyk – ‘n spanning wat volgens sommige deur niemand anders nie as Friedrich Schleiermacher, die sogenaamde “vader van die praktiese teologie” op ‘n kunsmatige wyse in die teologie ingedra is (Burkhart 1983:53). Waarskynlik sit die “spanning” van die vak alreeds in die naam: *Praktiese Teologie*. Wat is die verhouding tussen “prakties” en “teologie”? Korsch wys daarop dat dit die doodskoot van (enige vorm van) teologie kan beteken as die relasie tussen wat hy noem “dogmatiese teologie” en “praktiese teologie” versteur word:

Aus sachlogischen Gründen kann daher eine Verständigung über den Begriff der praktischen Theologie nicht ohne die Dogmatik auskommen; sowenig die Dogmatik unter den Bedingungen der Moderne auf die praktische Theologie verzichten kann (2007:833).

Korsch praat van vyf konfigurasies van hierdie verhouding tussen praktiese en dogmatiese teologie, soos dit naamlik tot uitdrukking kom in die bydraes van Friedrich Schleiermacher, Karl Barth, die empiriese wending van die sewentigerjare, die klem op praktiese teologie as ‘n handelingswetenskap, en die inkleding van praktiese teologie as sinduiding (“Sinndeutung”; 2007:837-839). Volgens van Trooswijk het teologie ten minste drie groot paradigmaskuiwe

meegemaak, wat ook ons verstaan van praktiese teologie deurslaggewend beïnvloed het, naamlik vanaf *teologie* (met klem op dogmatiek, metafisika en wêreldbeskoulike denkstrukture), na *teopraxis* (handeling, transformasie, bevryding), na *teopatïe* (sterk beïnvloed deur estetika/kuns). Laasgenoemde, sê hy: "... is geen appèl op hoofd (logos) of handen (praxis). Niet in eerste instantie althans. Kunst appeleert aan het hart (pathos) (2005:19).

Binne die veld van die Prakties Teologiese metodologie het daar die afgelope aantal jare inderdaad ingrypende paradigmaskuiwe plaasgevind. Sedert Schleiermacher het die fokus weggeskuif vanaf die objek van die geloof (openbaring) na die ervaring (eksistensie) daarvan, gepaardgaande met 'n belangstelling in bepaalde bedieningsvaardighede wat daarop gemik sou wees om die mens ten opsigte van hierdie geloofseksistensie te ontmoet en te bedien. Dit het opnuut die vraag laat opvlam of praktiese teologie 'n normatiewe wetenskap of 'n fenomenologies-empiries bepaalde wetenskap is wat onder andere ook vanweë die opkoms van die menswetenskappe (*humanioria*) en die ontwikkeling van interdisiplinariteit 'n sterk behavioristiese inslag moet vertoon. Met die opkoms van die menswetenskaplike metodologieë, wat voortvloei uit die fenomenologiese veld van observasie, eksperimentering en ervaring, het die empiriese komponent 'n dominante faktor in die formasie van teorie begin word. Die skuif wat gekom het sou ook beskryf kon word as 'n beweging weg van 'n klerikale en kerklike raamwerk na 'n beklemtoning van *praxis*, met die aksent op bevryding, verandering en transformasie (Louw 2001:91). Die begrip "praxis" is egter ook vatbaar vir misverstand. Dit sou op ten minste vier vlakke verstaan kon

word: eerstens as die aanleer en praktisering van bepaalde tegnieke (bogenoemde *techné*; praktiese teologie as handelingswetenskap); tweedens as die wyse waarop die kerk via die praktiese teologie poog om mense te help om sin te maak uit hulle belewenisse met God; derdens as die motivering wat agter mense se handeling leef, die rigtinggewende oorwegings wat as etos (lewenshouding, teologiese *habitus*) hulle handeling kleur, en vierdens as die wyse waarop God in hierdie wêreld teenwoordig is – die praxis van sy ontmoetings met ons.

Om praktiese teologie te definieër is geen maklike taak nie. Miskien sou ons tog in die lig van bogenoemde 'n paar treë kon begin gee in die rigting van 'n tipe *definisie* van praktiese teologie, in 'n poging om die *kern-identiteit* daarvan te omlin. Die wesenlike vraag wat hiermee saamhang, is: *Wat* bestudeer praktiese teologie? 'n Moontlike antwoord (of 'n kartets van antwoorde!) sou kon lui: Praktiese teologie het te make met die praxis van God se heilshandeling, wat in bepaalde ontmoetingsgestaltes na vore tree. Praktiese teologie bestudeer die wyse waarop mense sin probeer maak uit hierdie ontmoetingsgestaltes – daarom skarnier dit op 'n eksistensiële hermeneutiek (Cilliers 2007:42-44). Praktiese teologie funksioneer binne ekklesiologiese verband, en wil dus predikante en ander leiers toerus ten opsigte van bogenoemde sin-ontsyfering (wat ook bedieningsvaardighede insluit), maar wil uiteindelik ook diensbaar wees aan die ontsyfering van die praxis van God se heilshandeling buite ekklesiologiese verbande om, met ander woorde in die samelewing in die breedste sin van die

woord. Hierdie klem op die samelewing (*societas*) word in 2.8 in meer detail aan die orde gestel.

Daar bestaan uiteraard baie wyses van singewing, oftewel ontsyferingsmetodes waardeur hierdie ontmoetingsgestaltes van die heil vertolk kan word. Dit is belangrik om te verstaan dat enige reduksie tot één metode nie reg kan laat geskied aan die kompleksiteit van die ontmoetingsgestaltes, dit wil sê die praxis van God se teenwoordigheid in die wêreld nie. Dit vra inderdaad 'n holistiese, multi-dimensionele aanpak, waarin inter-, maar ook intra-dissiplinêr te werk gegaan word – iets wat al lankal deur praktiese teoloë verstaan word:

In fact, one way to talk about the task of practical theology is to say it has the job of both stating our ultimate goals and then expressing them in more proximate terms (along with the appropriate means of attaining them) in light of the social, cultural, and psychological factors that constrain and channel the action possibilities of the people involved (Browning 1983:15).

Die praxis van God se teenwoordigheid in hierdie wêreld kan alleen maar simbolies en metafories uitgedruk word. Trouens, alle teologie *is* metafories (Durand 2001:15). Dilthey het alreeds daarop gewys dat simbole (schiffren) op 'n eiesoortige wyse ontsyfer behoort te word: dit kan byvoorbeeld nie op 'n kausaal-logiese wyse verklaar (“erklären”) word nie, maar eerder by wyse van 'n hermeutiese proses (“verstehen”), onder andere ook omdat die waarhede van godsdiens nie “objektief” waar is, soos wat mens iets in 'n laboratorium kan bewys nie, maar op 'n simboliese en metaforiese wyse tot uitdrukking kom, en

dus om 'n spesifieke metode van interpretasie en verstaan vra (Brown 1998:99). Hierdie metode van ontsyfering sou ook 'n *metode van sinduiding* genoem kon word ("Sinndeutung"; Gräb 2006:29; ook 2006b:205)

Binne bogenoemde verstaan van praktiese teologie beteken sinduiding veel meer as net 'n empiriese interesse of 'n metodologie wat analoog is met fenomenologiese en semiotiese kategorieë – alhoewel hierdie dimensies inderdaad hulle plek sal moet hê in die holistiese model van praktiese teologie wat ons hier voorstaan (Schmidt-Rost 2002:4). In hierdie model handel dit egter ten diepste om *sinduiding*, dit wil sê die ontsluiting, maar ook skepping van sin. Sin (betekenis) word be-teken, word aangedui, maar ook na vore geroep en op 'n nuwe wyse gestalte aan gegee. Wat wesenlik hier voorgestel word, is 'n praktiese teologiese paradigma waarin die soeke na sin en betekenis sentraal staan, oftewel 'n *theologia practica significans* (praktiese teologie wat betekenis ontsluit).

In die sentrum van so 'n holistiese praktiese teologiese model funksioneer dus 'n *hermeneutiese metode van sinduiding* – met die oog op die verstaan en ontsluiting van die publieke (sosiale) ontmoetingsgestaltes waarin God se praxis plaasvind. Cahalan en Nieman gebruik in hierdie verband die sleutelwoorde "discerning" en "proposing", en druk hulle as volg oor die taak van praktiese teologie uit:

In its indicative mood, interpreting what is, practical theology works at discerning. It seeks to recognize, describe, identify, and understand the context before it...In its subjunctive mood, interpreting what might be,

practical theology works towards proposing. It seeks to evaluate, assert, guide, and strategize about what faithfully can happen next (2008:82, 83). Die holistiese model waarvan hier sprake is, is uiteraard multi-dimensioneel. Vervolgens word kortliks¹ na 'n agtal dimensies of paradigmas hiervan gekyk, wat op meer as een punt blyk te oorvleuel. Dit word gevolg deur 'n omskrywing van die integrasie daarvan, met as integrasiepunt bogenoemde hermeneutiek van sinduiding.

2. PARADIGMAS VAN PRAKTIESE TEOLOGIE

2.1 Fides quaerens intellectum

Die bekende slagspreuk *fides quaerens intellectum* wil aandui dat geloof nie as 'n irrasionele (en dus wetenskaplik onverantwoordelike) saak gesien moet word nie, maar voortdurend daarop uit is om dit wat (op grond van God se openbaring) geglo word, ook (op 'n wetenskaplike wyse) te konsepsualiseer. Hier handel dit om die verstaan, interpretasie en verkondiging van die openbaring op 'n logiese en kognitiewe wyse, veral binne 'n ekklesiologiese konteks. Die klem lê op lering. Die soeke na akademiese vaardigheid en integriteit is van deurslaggewende belang vir die praktiese teologie, trouens, dit vorm een van die lewensare

¹ Dit is onmoontlik om hier reg te laat geskied aan die omvang van elkeen van hierdie paradigmas. Ek volstaan met 'n aantal penstrepe oor elkeen, in besonder soos wat dit van toepassing is op die spesifieke bekelemtone van hierdie artikel (vgl. die bespreking by 3).

daarvan. Die illusie dat praktiese teologie 'n kwasi-wetenskaplike addendum tot the “ware” teologie is, moet inderdaad as illusie ontmasker word.

Die onderskeidings van Farley (1983:34) ten opsigte van vier modi of genres van teologie, is hier verhelderend. Hy verwys naamlik na teologie as *habitus*, as wetenskap, as teologie in fakultêre verband en as spesifieke vakdissipline. Teologie as *habitus* (wysheid, onderskeiding) is 'n benadering tot die verstaan van God wat beide eksistensiële en wetenskaplike dimensies wil inkorporeer. Volgens Farley sny hierdie benadering deur ons digotomieë van teorie en praktyk en van dogmatiese en praktiese teologie. Sedert die Reformasie is hierdie genre van teologie egter gaandeweg vervang deur teologie in fakultêre verband (en dus 'n versameling van vakdissiplinêre spesialiteite) en gevolglik teologie as 'n spesifieke vakdissipline binne hierdie samevoeging. Die stryd was sedertdien om hierdie dissiplines weer op 'n koherente wyse geïntegreer te kry. Schleiermacher se oplossing was om die dissiplines te rangskik met die oog op die professionele opleiding van predikante, en dit het die skeiding tussen teorie en praktyk aangewakker, asook die gevangening van praktiese teologie binne 'n klerikale paradigma (Farley 1983:34).

Ek deel Farley se sentiment dat ons weer die genre van teologie as *habitus* moet herwin. Dit behels 'n grondige wetenskaplike onderbou (teologie as wetenskap, oftewel *fides quaerens intellectum*), maar ook, soos reeds vermeld, die kuns van onderskeiding – dus 'n *habitus* wat die eksistensiële dimensies van menswees in hulle diepste lading uiters ernstig wil opneem en sinduidend daar wil funksioneer. Op hierdie wyse mag gewaak word nie alleen teen 'n intellektualistiese

verabstrahering van praktiese teologie nie, maar kan die gewraakte digotomie tussen teorie en praktyk, asook die beperkende profilering van die klerikale paradigma tot 'n mate oorwin word (meer hieroor in 2.8).

2.2 Fides quaerens verbum

In die loop van die geskiedenis het die klem egter ook weggeskuif vanaf praktiese teologie as *fides quaerens intellectum* na 'n meer narratiewe en non-direktiewe benadering, met die fokus op modi van kommunikasie en diskoers (geloof op soek na ekspressie/woorde; *fides quaerens verbum*). Hiermee het onder andere ook weer die rol van retoriek op die agenda gekom, veral in sy verbande met homiletiek.

Volgens Keck (1983:127) is dit ironies dat die toenemende professionalisering van die predikantsberoep nie ook gepaardgegaan het met 'n vergelykbare professionalisering van die kuns van publieke diskoers nie, met ander woorde 'n kritiese en teoretiese analise van die preekgebeure nie. Volgens hom word daar meestal gelet op tegniese-retoriese aspekte, sonder dat deurgestoot word na die dieperliggende teologie wat agter die woordgebeure lê. In die lig van die feit dat prediking steeds belangrik vir baie mense in die kerk bly, selfs te midde van die baie kritiese stemme wat opklink teen die *status quo*, verklaar Keck:

The broader understanding of rhetoric/ preaching calls for more than a theological rationale for effective speech arts. It entails nothing less than a reconsideration of the theological bases for preaching at all. It also entails

a consideration of the types of public discourse that occur under the name of preaching – apology, mediation, and exhortation, for example (1983:128-129).

Die noodsaak van ekspressie – watter vorm dit ookal mag aanneem – vra dus om 'n teologiese refleksie oor praktiese teologie as woordgebeure (*verbum*). Terwyl die homiletiek sekerlik 'n duidelike voorbeeld van hierdie woordgebeure is, moet ons dit egter ook wyer verstaan as die totale modus van kommunikasie wat binne die praktiese teologie ter sprake kom. Ten diepste gaan dit daaroor dat ons die kuns sal moet ontwikkel om 'n nuwe taal te praat – onder andere geleer uit die interaksie met ander (veral nie-teologiese vakdissiplines). Indien praktiese teologie binne die publieke ruimte van die samelewing 'n betekenisvolle bydrae wil lewer, sal dit die taal van hierdie ruimtes moet aanleer, sonder om sy eie, unieke tongval prys te gee. Taal is 'n sosiale gebeurtenis, en het dus te make met die lewe in die breedste sin van die woord. Taal help ons om te ontsyfer, om sin te maak uit ons eksistensie, trouens, taal skep sin, is sinduidend. Indien praktiese teologie 'n *theologia practica significans* wil wees, sal dit dus die belang van taal en ekspressie moet herontdek. Dit vorm 'n onontbeerlike deel van die *instrumentarium* van die holistiese praktiese teologie wat hier voorgestaan word.

2.3 Fides quaerens actum

Bogenoemde klem op die relasie tussen praktiese teologie en metodes van diskoers is mettertyd aangevul deur 'n hernude belangstelling in praktiese

teologie as 'n *handelingswetenskap*. Trouens, mens sou selfs kon beweer dat die pendulum deurgeswaai het na 'n volledige integrasie van teorie in praktyk, na maniere van doen (*fides quaerens actum*; vergelyk ook die titel van Dingemans se boek: *Manieren van doen* 1996).

Hier val die klem nie alleen op die ontwikkeling van bedieningsvaardighede nie, maar op die teorieë agter aksie, transformasie en bevryding. In hierdie verband het die opkoms van die bevrydingsteologieë 'n sterk bondgenoot in praktiese teologie gevind. Dit het meegebring dat praktiese teologie die twee uiterstes van vergeesteliking en verpolitiserings moes vermy, aangesien beide die taak van praktiese teologie in die samelewing wou sistap (McCann 1983: 109).

Die aansprake van die bevrydingsteologie het inderdaad vir 'n tyd lank die agendas van praktiese teoloë beïnvloed. Dit het duidelik geword dat dit hier om meer handel as net "die uitleef van geloof" of "die getuienis van die kerk" in die algemene sin van die woord. Dit het eerder gevra vir 'n strategie wat onder andere gemik was op volhoubare sosiale betrokkenheid, veral ook in dialoog met die gemeenskappe wat hierby betrokke was. Die behoeftes van hierdie basiese gemeenskappe moes in dialoog gebring word met die sosiale aksie van die kerk, op so 'n wyse dat wedersydse verryking kon plaasvind: "Genuine dialogue, in short, must seek to initiate and sustain structures of mutual accountability between them both." (McCann 1983:110).

Die opkoms van die studieveld van *gemeenskapsontwikkeling* (transformatiewe aksies binne samelewingsverbande) sou waarskynlik as 'n voortsetting, maar ook uitbouing van hierdie dimensie van praktiese teologie verstaan kon word. Die

waarde van werklike kollaborasie en resiprositeit tussen tradisionele geloofsgemeenskappe en samelewingsverbande is hier van deurslaggewende belang. In hierdie verband word soms gepraat van 'n teologie van rekonstruksie (Villa-Vicencio 1998:2), wat die bevrydingsparadigma van die verlede wesenlik vorentoe moet neem in die lig van nuwe uitdagings en kontekste (Mugambi (2003:61).

So 'n teologie is prinsipiëel oop vir dialoog met ander dissiplines (Lategan 1995:225), en poog om sistemiese oplossings te vind, eerder as om bloot projek-gedrewe te wees en "compassionate hand-outs" te gee (Swart 2004:9). Ons keer weer in 2.8 terug na 'n bespreking van hierdie paradigma.

2.4 Fides quaerens spem

Die vakgebied Praktiese Teologie het nog altyd 'n interesse gehad in die menslike soeke na, en behoefte aan, hoop. Omdat dit gerig is op sinduiding, kan dit ook nie anders as om aandag te skenk aan die kwessie van hoop nie. In hierdie beklemtoning (*fides quaerens spem*; geloof op soek na hoop) val die klem dus op die verstaan en ervaring van betekenis wat hoop genereer, asook op die wyses waarop dit gevoed en gevorm kan word deur middel van byvoorbeeld prediking, liturgie, pastoraat, ens.

Die realiteit van twee Wereldoorloë, asook die volskaalse mislukking van politieke ideologieë, het die behoefte aan hoop opnuut onder die aandag van praktiese teoloë geplaas. In die huidige Suid-Afrikaanse konteks met sy

oorgangs-realiteite (ekonomies, sosiaal, polities, kultureel) is die noodsaak van 'n hoopgewende praktiese teologie van groot belang in die lig van baie mense se vrees vir die toekoms. In kontekste van armoede, misdaad, HIV en VIGS, xenofobie, ens. word 'n ryk teelaarde geskep waarbinne so 'n praktiese teologie ontwikkel kan word.

Ten grondslag van hierdie paradigma lê bepaalde sienings van die rol en funksie van *eskatologie*. Die voorstanders van bogenoemde bevrydingsteologie het gou ook tot die besef gekom dat daar altyd 'n sogenaamde "eskatologiese voorbehoud" ingebou moet word, ten einde die voorlopigheid van sosiale konstruksies, ook in die sosiale betrokkenheid van die kerk, te bly verreken (McCann 1983:118 e.v.).

Eskatologie beteken aan die een kant dat opgehou word om "agtertoe te droom", soos ironies genoeg blyk uit begrippe soos *renaissance*, *revolusie*, *restourasie*, en selfs *reformasie*. Die vernuwing van die hede word hiermee verbind met die slagspreuk *ad fontes* (terug na die bronne). Laasgenoemde is sekerlik in orde, maar eskatologiese denke maak aan die ander kant ook ruimte vir die *novum* van die toekoms wat kom in die plek van die *re* van die oue (Moltmann 1969:33, 34). Hierdie *novum* van die toekoms beteken egter nie 'n ontvlugting van die hede nie, maar eerder viering van (die sin van) die toekoms in die hede. In eskatologiese denke is die toekoms nie bloot 'n saak van *futurum* nie, maar veral van *adventus*, dit wil sê die (voortdurende) inbreek van die toekoms in die hede in. In die toe-eiening van hierdie toekoms-in-die-hede, dit wil sê in die omarming van 'n radikaal nuwe identiteit, word sin geskep.

Die hoop wat aan die orde is in 'n prakties-teologiese paradigma van *fides quaerens spem* is dus 'n eiesoortige tipe hoop. Dit opereer nie slegs met die God van die geskiedenis nie, maar veral ook met die God van die toekoms (Moltmann 1969:18). Hierdie singewende paradigma staan inderdaad in die sentrum van 'n holistiese prakties teologiese model (vergelyk verder 3).

2.5 Fides quaerens imaginem

Sin-ontsluiting kan nie plaasvind sonder verbeelding nie. Hierdie besef het daartoe gelei dat daar sedert die tagtigerjare 'n nuwe waardering gekom het vir die rol en betekenis van estetika, ook binne die kader van die praktiese teologie (Cilliers 2007:34). Daarom word bogenoemde paradigmas tans gekomplimenteer met 'n ander invalshoek, 'n benadering wat nie noodwendig teenoor bogenoemde aksente staan nie, maar eerder soos 'n goue draad deur almal loop, of ten minste behoort te loop, en die potensiaal het om dit sinvol te integreer. Dit hang saam met die hernude belangstelling in die estetika, en kan kortweg as estetiese rede of estetiese hermeneutiek beskryf word (in aansluiting by die versugting: *fides quaerens imaginem* – geloof op soek na beelde, oftewel geloof wat langs die weg van ver-beelding soek na simboliese uitdrukkingsvorme; Van Erp 2003:15; ook Louw 2001:91). Terwyl teoretiese rede byvoorbeeld te make het met die onderskeiding van waar en vals, en praktiese rede met die onderskeiding van reg of verkeerd, fokus estetiese rede op die

verskynsels van mooi en lelik, op die waarneming, vertolking en, indien nodig, transformasie daarvan.

Die uitgangspunt is hier, soos reeds bo vermeld, dat die praxis van God se teenwoordigheid by ons alleen in simboliese en metaforiese vorm verstaan en uitgedruk kan word. Die estetika blyk die mees adekwate modus te wees waarbinne hierdie vertolking kan plaasvind. Vanuit hierdie perspektief sou ons kon sê dat dit die taak van praktiese teologie is om op *'n verbeeldingryke wyse sin te ontsyfer uit die ontmoetingsgestaltes met God, oftewel in die praxis van God se teenwoordigheid in hierdie wêreld.*

Estetiese denke is nie 'n luukse vir praktiese teoloë, soos baie helaas nog steeds reken nie. Dit vorm die basis vir al die klassieke *loci* binne die veld van die praktiese teologie: of dit nou prediking, liturgie, pastoraat, gemeenskapsontwikkeling, empiriese navorsing of gemeente – en jeugbediening is, aangesien dit in al hierdie handelingte tog ten diepste gaan om 'n ontsyfering, en in die proses sinduiding, van die ervarings wat mense opdoen met God se teenwoordigheid in hulle lewens en samelewing. Estetika is van deurslaggewende belang vir (praktiese) teologie, aangesien dit in beide handel om ontsyfering, betekenis, en die verbeeldingryke ekspressie daarvan. In hierdie verband het estetika by uitstek 'n integrerende funksie:

It is the unifying power of the imagination that allows and enables us to envision that nature and grace, immanence and transcendence, the sacred and the secular are distinct, yet interdependent, ultimately striving towards a dynamic whole (Thiessen 1999:269).

2.6 Fides quaerens visum

In aansluiting by die paradigma van estetika word soms gepraat van 'n praktiese teologie wat innoverend sal moet dink oor die belang van die visuele vir postmoderne mense. Hierdie aanpak word genoem *fides quaerens visum* (geloof op soek na visualisering). Die bedoeling is hier om mense te help om op 'n konkrete wyse tekens van God se teenwoordigheid in die wêreld te onderskei deur middel van visuele en virtuele realiteite. Die rol van moderne tegnologie (internet, massa-media, ens.) word prinsipieël in aanmerking geneem (Louw 2008: 20, 74).

Hierdie beklemtoning is uiteraard van groot belang in die lig van die paradigmaskuiwe wat in die wêreld van kommunikasie plaasgevind het. Volgens Debray (2000:20) kan ons breedweg onderskei tussen drie fases of sferes van ontwikkeling: die logo-sfeer (mondeline tradisie), grafo-sfeer (drukkuns) en die video-sfeer (transmissie van beelde via elektroniese media).

Die uitdaging van die Suid-Afrikaanse konteks lê veral daarin dat die tydperk van apartheid en die gepaardgaande isolasie van die land, ons tot 'n groot mate met 'n agterstand gelaat het ten opsigte van blootstelling aan die video-sfeer (televisie is byvoorbeeld van ons weerhou tot so laat as 1975). Tans moet ons met 'n geglobaliseerde wêreld in tred kom, en dit bied unieke uitdagings, veral ook ten opsigte van modi van kommunikasie. In Suid-Afrika tref ons waarskynlik 'n mengsel van bogenoemde drie sferes aan: groot dele van die bevolking leef

nog in 'n orale kultuur, terwyl die grafo - en video – sferes volgens sommige waarnemers veral op 'n elitistiese wyse op korporatiewe en regeringsvlak geïntegreer is (Rossouw 2004:4-5). Dit wil voorkom asof daar huidige 'n versnelde beweging weg vanaf die logo – en grafo – sferes plaasvind ten gunste van die video – sfeer.

Laasgenoemde bied besondere uitdagings aan al die vakgebiede binne die praktiese teologie. Dit vra onder andere dat nuut gedink sal moet word oor modi van kommunikasie (prediking, liturgie, pastoraat), maar ook dat die rol van gemeentes en gemeenskappe (in gemeentebediening en gemeenskapsontwikkeling) herwaardeer sal moet word ten opsigte van hulle interpretatiewe voorregte en vermoëns in die proses van sinduiding. Immers, die logo-sfeer wat die “waarheid” in die mond van die priester gelaat het, het oorgevloei in die grafo-sfeer (ingelui deur die Gutenberg era en die Reformasie), wat die waarheid en die interpretasie daarvan in mense se huise ingebring het. Die video-sfeer voer dit nog verder met die (visuele) beskikbaarstelling van enige denkbare vorm van inligting via internet, televisie, selfone, ens. In die video-sfeer, veral in die filmbedryf, val die klem meer op emosie (as bloot kognitiewe kennis), onmiddellikheid en beliggaming. Laasgenoemde vra weer om 'n herbesinning oor 'n teologie van liggaamlikheid.

2.7 Fides quaerens corporalitatem

Al die eksistensiële kategorieë (*existentialia*) wat tot dusver aan die orde gestel is, naamlik intellek, taal, handeling, hoop, verbeelding en visualisering sou verstaan kon word binne 'n *paradigma van beliggaming*. Trouens, dit is onmoontlik om hierdie kategorieë op 'n sinvolle wyse buite beliggaming om te verstaan. Daarom kan 'n verantwoordelike praktiese teologie nie anders nie as om ook 'n uitdrukking te wees van 'n geloof wat op soek is na beliggaming, oftewel: *fides quaerens corporalitatem*.

Hierdie benadering bied (soos ook die geval was met estetiese rede) 'n holistiese raamwerk waarbinne die liggaamlikheid van mense uiters ernstig opgeneem word, onder andere ook as adres van die openbaring. Ons liggame is immers sentraal tot dit wat ons waarneem en ervaar, ook in terme van ons verhouding tot God. Dit vorm die *primêre lokus* van God se teenwoordigheid by ons.

Die implikasie van bogenoemde is dat ons liggame as sodanig 'n interpretatiewe handeling uitmaak. Ons interpreteer holisties, met ander woorde nie net intellektueel, visueel, auditief of oraal nie, maar met die totaliteit van ons sintuie. In ons liggaamlikheid kruis ons wees-funksies en ons doen-funksies. Dit het alles uiteraard deurslaggewende implikasies vir die wyses waarop kommunikasie en interpretasie, asook die soeke na, en ervaring van betekenis en sin benader word.

Die konsep van beliggaming of liggaamlikheid is van besondere belang vir die praktiese teologie, aangesien dit 'n reeks van eksistensiële belewenisse inkorporeer wat juis binne die visier van praktiese teologie behoort te wees, naamlik kontekstualisasie (wat van belang is vir gemeentebediening),

onmiddellikheid en ontmoeting (pastoraal en liturgies belangrik), kommunaliteit (noodsaaklik vir gemeenskapsontwikkeling), radikalisering, konkreetheid, ens. Dit is veral belangrik dat die konsep van liggaamlikheid voortdurend (prakties) teologies geïnterpreteer sal word in 'n samelewing waarin die verafgoding van die liggaam vooropstaan. Wanneer hier gepraat word van liggaamlikheid geskied dit teen die agtergrond van die *inkarnasie* (Christus wat die vorm van 'n liggaam aanneem) en die *inhabitasie* (die Gees wat die kerk tot 'n liggaam saambind). Hierdie liggaam staan nie in die teken van skoonheid nie, of dit staan in elk geval in die teken van 'n andersoortige "skoonheid", soos onder andere uitgedruk in die gekruisigde liggaam van Christus, die brose gestalte van die kerk, en die sakramente.

2.8 Fides quaerens societatem

Die paradigma van *fides quaerens corporalitatem* is van deurslaggewende belang vir 'n holistiese praktiese teologie, maar moet ook verder ontwikkel word. Dit kan naamlik maklik misverstaan word in terme van 'n eksklusiewe individualistiese of blote denominasionele en/of gemeentelike betekenis. Dit mag selfs deterioreer to egosentrisme of teologiese narcissisme.

Praktiese teologie handel wel oor beliggaming, maar dan veral in terme van die *publieke gestaltegewing* daarvan. Dit handel oor die samelewing en gemeenskap. Die basiese, tegniese betekenis van die Latynse word *societas* behels vennootskappe, of die assosiasie ter wille van handelsdoelwitte, maar dit

kan ook dui op enige groep mense wat gedeelde belange het, met ander woorde 'n gemeenskap met 'n geïmpliseerde eenheid en strewe na 'n doelwit of visie waarvoor almal eienaarskap aanvaar het, en nie bloot 'n toevallige versameling van mense nie.

Daarom moet praktiese teologie ook verstaan word as: *fides quaerens societatem* (geloof op soek na sosiale beliggaming). Dit impliseer 'n grensoorskreidende benadering, waarin praktiese teologie uit sy tradisionele klerikale en selfs denominasionele rolle geneem word, ten einde interaktief binne 'n verskeidenheid van gemeenskappe (wat ook geloofsgemeenskappe kan insluit) diensbaar te wees en verrykende bydraes te lewer, maar ook om binne hierdie gemeenskappe op 'n kolloboratiewe en resiproke wyse gedien en verryk te word. Dit bly steeds 'n wetenskap wat reflekteer oor, en voor, die aangesig van God (Augustinus), maar wat ook vra vrae oor, en op soek is na, die sosiale gestaltes waarin God sy gesig na ons toe draai. Dit is hier waar God se gesig "mooi" moet word.²

In 'n sekere sin vorm hierdie gerigtheid op die samelewing die kulminasie van al die voorafgaande paradigmas. Dit verteenwoordig die doelwit en ruimte waarbinne alle *loci* van die praktiese teologie behoort te funksioneer. Terwyl bogenoemde paradigmas as't ware die geraamte bied vir so 'n verstaan van praktiese teologie, vorm die samelewing die liggaam, die vleis, waarbinne die geraamte funksioneer. Sonder hierdie liggaam is praktiese teologie 'n skelet (en

² Vgl. die titel van Bohren se boek: *Dass Gott schön werde. Praktische Theologie als Theologische Asthetik*. München: Kaiser (1975).

dus dood), en erger nog: mag dit wel lyk na 'n indrukwekkende kerklike en klerikale konstruksie, maar is dit in werklikheid sielloos en bloedloos.

Praktiese teologie as *fides quaerens societatem* is daarop gerig om, vanuit sy ryke tradisies (denominasie, Skrif, belydenis, prediking, liturgie, pastoraat, ens.) 'n bydrae te lewer met die oog op die verryking en sinduiding van die lewe as sodanig. Dit gaan hier oor die lewe in die breedste sin van die woord, oor die handhawing en heling, die waardigheid en waarde, die singewing en sinsontsluiting van hierdie lewe, wat as 'n gawe van God, voor sy aangesig (*coram deo*) gelééf mag word. Dit is opvallend hoe wyd die verskeidenheid van eksistensiële tema's is wat byvoorbeeld in die mees resente Europese publikasie³ oor praktiese teologie onder die vergrootglas kom, naamlik dwelms, esoteriek, familie, media (televisie, internet, film), geslag, liefde, seksualiteit, literatuur, kuns, sport, terapie-kultuur, toerisme, ens. In die Afrika-konteks sou hierdie lys weliswaar aangevul kon word met kwessies soos armoede, misdaad, geweld, korrupsie, werkloosheid, bende-kultuur, HIV en VIGS, xenofobie, ens. Die punt is: dit is hier waar praktiese teologie sy adres moet vind en sy tuiste moet maak, met al die spanninge en broosheid wat daarmee saamgaan, indien dit die naam praktiese teologie gestand wil doen.

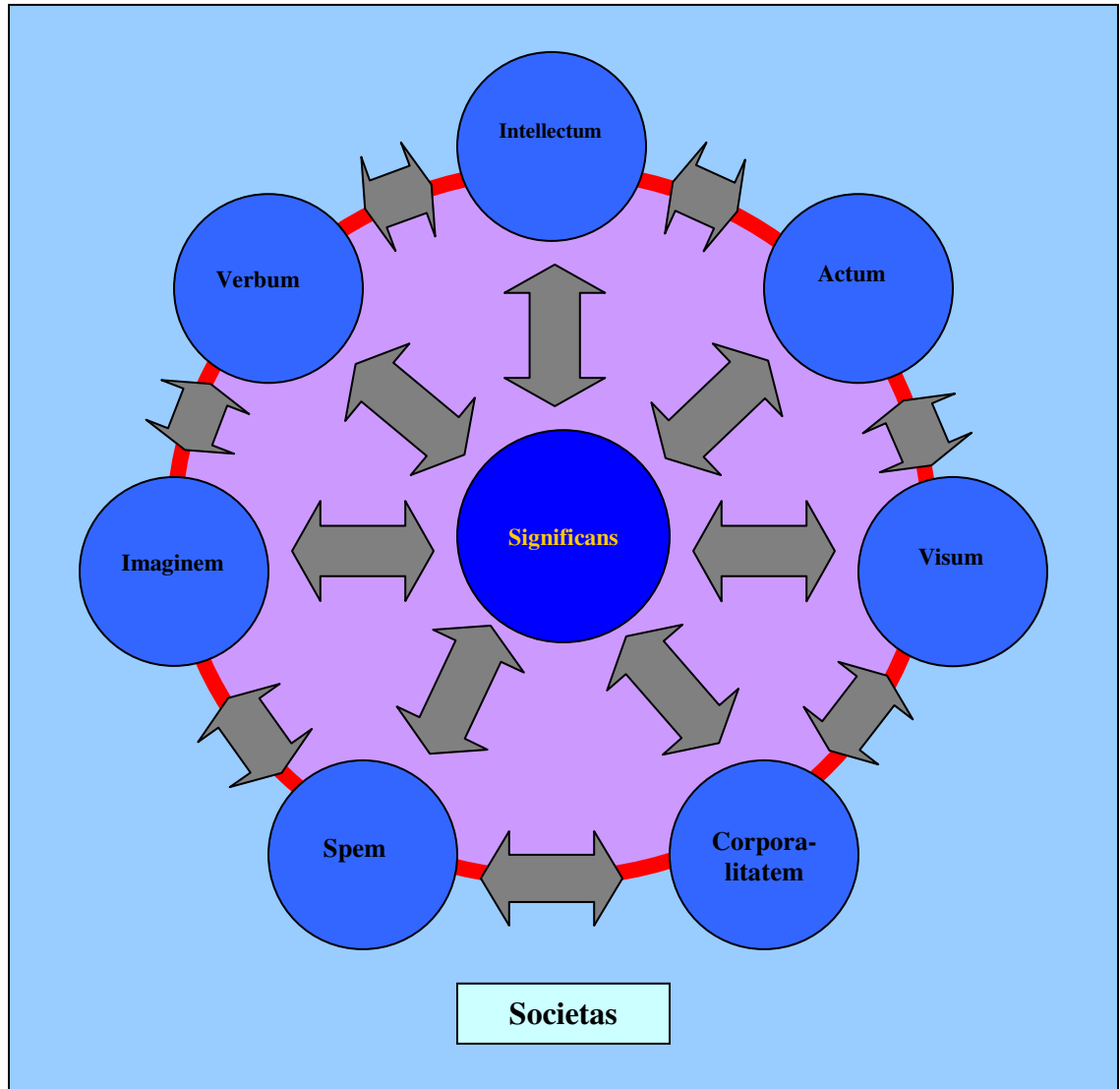
Dit beteken nie noodwendig dat hiermee afskeid geneem word van die klerikale en ekklesiologiese kontekste en agtergronde waardeur praktiese teologie gevoed word nie, maar wel dat dit herstruktureer word met die oog op die samelewing. Dit word in die vorm van 'n nuwe paradigma herkonstitueer, 'n paradigma van diensbaarheid, opoffering en ontleding (*kenosis*). Hierdie paradigma wentel om

³ *Handbuch Praktische Theologie*. Hrsg. W Gräb und B Weyel. München: Gütersloher Verlagshaus (2007).

'n *sistemiese eerder as 'n individualistiese hermeneutiek*, en vind in hierdie opsig ook aansluiting by die ryk Afrika-tradisie van medemenslikheid en gemeenskaplike korporaliteit (*ubuntu*; Ramose 1999:49; Shutte 1993:46).

3. THEOLOGIA PRACTICA SIGNIFICANS: 'N PROFIEL

Soos reeds aangedui, is die spilpunt waarom so 'n benadering tot die praktiese teologie draai, die kwessie van (hermeneutiese) sinduiding. Dit sou dus nie net 'n prakties-teologiese ekklesiologie genoem moet word nie, maar eerder 'n prakties-teologiese hermeneutiek van sinduiding. *Sinduiding vorm die nok van die wiel van praktiese teologie wat in die samelewing (societas) draai.* Dit sluit aan by die oorspronklike betekenis van die begrip religie (*ligature*), wat volgens sommige dui op 'n samevoeging en letterlik vasbinding van betekenis aan mekaar ("tying together of significances"; Louw 2008:49). Dit is hier in die nok van die wiel waar die betekenis wat in die onderskeie paradigmas ontsluit word, sinvol saamgevoeg en vasgebind word, ten einde die wiel van praktiese teologie in staat te stel om te draai. In die onderstaande grafiese voorstelling verteenwoordig die groot sirkel die rol van die kerk, Skrif en tradisie, terwyl die vierkant die ruimte van die samelewing voorstel:



Figuur 1: *Praktiese Teologie as hermeneutiek van sinduiding binne samelewingsverbande.*

Dit is van deurslaggewende belang om te begryp dat hierdie gerigtheid op sinduiding nie 'n nuwe vorm van mag en kontrole mag uitmaak nie. 'n *Theologia practica significans* verteenwoordig nie 'n (nuwe) magsgreep op die werklikheid of alleenreg op die interpretasie daarvan nie. Inteendeel, dit bly in sy diepste

wese en bedoeling oop vir die werklikheid, juis om daar sinvol diensbaar te kan wees. Ogletree stel dit samevattend só:

Theology is practical in the sense that it concerns, in all of its expressions, the most basic issues of human existence. It has to do with the human pilgrimage in its totality: with its meaning and significance, with the determination of appropriate responses to the realities we confront during its course, with the growth of persons in community, with the construction of institutions suited to human well-being. The origin of theology is practical; it arises out of prior worldly involvements. Its end is likewise practical; it plunges us once more into the sea of experience... Whenever and wherever we take it up, theology is bound up with the practical rhythms of human life (1983: 85).

Praktiese teologie bly 'n konstruksie area, met 'n kennisgewing wat lui: *Toegang op eie risiko*. Dit is 'n riskante en brose terrein. Maar, indien dit verstaan word as 'n teologie wat saam met mense in 'n samelewing soek na sin, bied dit ook potensiaal vir betekenisvolle transformasie. 'n Verdere kennisgewing sou moes lui: *Wees gereed om gerekonstrueer te word*.

BIBLIOGRAFIE

Bohren, R 1975. *Dass Gott schön werde. Praktische Theologie als Theologische Aesthetik*. München: Kaiser.

Brown, S; Collinson, D; Wilkinson, R 1998. *One Hundred Twentieth-Century Philosophers*. London and New York: Routledge.

Browning, DS 1983. Introduction. *Practical Theology*. Ed DS Browning. San Francisco: Harper and Row. 1-20.

Burkhart, JE 1983. Schleiermacher's Vision for Theology. *Practical Theology*. Ed DS Browning. San Francisco: Harper and Row. 42-60.

Cahalan, KA and Nieman, JR 2008. Mapping the Field of Practical Theology. *For Life Abundant. Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry*. Ed BC Bass and C Dykstra. Grand Rapids, Michigan/ Cambridge, U.K.: Eerdmans. 62-90.

Cilliers, JH 2007. *Binne die kring-dans van die kuns. Die betekenis van estetika vir die gereformeerde liturgie*. Stellenbosch: Sun Press.

Debray, R 2000. *Introduction à la médiologie*. Paris : Presses Universitaires de France.

Dingemans, G.D.J. 1996. *Manieren Van Doen. Inleiding tot de studie van de Praktische Teologie*. Kampen: Kok.

Durand, J 2001. When Theology became Metaphor. *Journal of Theology for Southern Africa*. 111 (November 2001). 12-16.

Farley, E 1983. Theology and Practice Outside the Clerical Paradigm. *Practical Theology*. Ed DS Browning. San Francisco: Harper and Row. 21-41.

Gräb, W 2006. *Religion als Deutung des Lebens. Perspektiven einer Praktischen Theologie gelebter Religion*. München: Gütersloher Verlagshaus.

Gräb, W 2006b. *Sinnfragen. Transformationen des Religiösen in der modernen Kultur*. München: Gütersloher Verlagshaus.

- Jones, S 2008. Practical Theology in Two Modes. *For Life Abundant. Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry*. Ed BC Bass and C Dykstra. Grand Rapids, Michigan/ Cambridge, U.K.: Eerdmans. 195-213.
- Keck, LE 1983. Toward a Theology of Rhetoric/Preaching. *Practical Theology*. Ed DS Browning. San Francisco: Harper and Row. 126-147.
- Korsch, D 2007. Praktische und dogmatische Theologie/ Theologie und gelebte Religion/ Theologie als Religions – und Kulturhermeneutik. *Handbuch Praktische Theologie*. Hrsg. W Gräb und B Weyel. München: Gütersloher Verlagshaus. 833-842.
- Lategan B 1995. *Taking the Third Public Seriously*. De Gruchy J W and Martin S (eds). 217-230.
- Louw, D 2001. Creative hope and imagination in a Practical Theology of aesthetic (artistic) reason. 4th International Academy of Practical Theology. Quebec International Conference, Canada, 14-20 May 1999. Paul Ballard & Pam Couture (eds.), *Creativity, imagination and criticism: the expressive dimension in Practical Theology*. Cardiff: Cardiff Academic Press. 91-104.
- Louw, DJ 1995. Hermeneut tussen katedraal en markplein. *NGTT* 36/1, 9-13.
- Louw, DJ 2008. *Cura Vitae. Illness and the healing of life in Pastoral Care and Counselling*. Wellington: Lux Verbi.BM.
- McCann, DP 1983. Practical Theology and Social Action: Or What Can the 1980s Learn from the 1960s? *Practical Theology*. Ed DS Browning. San Francisco: Harper and Row. 105-125.
- Moltmann, J 1969. *Geloof in de toekomst*. Utrecht: Amboboeken.

- Mugambi J 2003. *Christian Theology and Social Reconstruction. Theology of Reconstruction Series*. Nairobi, Kenya: Acton Publishers.
- Ogletree, TW 1983. Dimensions of Practical Theology: Meaning, Action, Self. *Practical Theology*. Ed DS Browning. San Francisco: Harper and Row. 83-104.
- Ramose, MB 1999. *African Philosophy through Ubuntu*. Harare: Mond.
- Rossouw, J 2004. *Die Vrye Afrikaan* 1 Oktober 2004, 4-5.
- Schmidt-Rost, R 2002. *Kommunikation des Evangeliums. Zur Vermittlungsaufgabe der Praktischen Theologie*. Diakonia. Internationale Zeitschrift für die Praxis der Kirche. 33 Jahrgang Heft 5 September 2002. 37-44.
- Shutte, A 1993. *Philosophy for Africa*. Rondebosch, South Africa: UCT Press.
- Swart I 2004. Community-centred congregational ministry in South Africa: a plea for renewal. *NGTT Supplementum 2004*, Deel 45 Nummer 2.
- Thiessen, GE 1999. *Theology and Modern Irish art*. Dublin: The Columbia Press.
- Van Erp, S 2003. Fides quaerens imaginem. Esthetica als fundamentele theologie: geloof op zoek naar beelden. *Tijdschrift voor Theologie* 43, 15-39.
- Van Trooswijk, CD 2005. *Theopathie. Afrikaanse Kunst als moeder van de theologie*. In *Wereld en Zending*. Tijdschrift voor interculturele theologie. 1 (2005). 18-26.
- Villa-Vicencio C 1998. *A Theology of Reconstruction. Nation-Building and Human Rights*. Cape Town: David Philip Publishers.